

RELIGIOSITAT I MEDICINA A LA VALÈNCIA BAIXMEDIEVAL: LA TROBALLA DEL COS INCORRUPT E D'ANGELINA BERTRAN (1447)¹

Carmel Ferragud

Institut López Piñero - Universitat de València

e-mail: carmel.ferragud@uv.es

Rebut: 6 juny 2014 | Revisat: 8 abril 2015 | Acceptat: 28 maig 2015 | Publicat: 22 juny 2015 | doi: 10.1344/Svmma2015.5.4

Resum

En abril de 1447, va ser trobat casualment al cementiri de la parròquia de Sant Llorenç de la ciutat de València, el cos incorrupte d'una jove anomenada Angelina Bertran. Per discernir si el fet era sobrenatural o no, fou nomenada una comissió de metges. Malgrat la seva perplexitat i impossibilitat de donar una explicació raonada, i la ràpida creença popular que es tractava d'un cas digne de veneració, els fets no portaren a considerar que Angelina merescués pujar als altars. No obstant, l'esdeveniment va passar a ser relatat en nombroses ocasions pels historiadors locals.

Paraules clau: santedat, peritatge mèdic, religiositat, cos incorrupte

Abstract

In April 1447, the incorrupt body of a young woman named Angelina Bertran was accidentally found at the cemetery of the parish of St. Lawrence in the city of Valencia. To determine whether the cause was supernatural or not, a committee of physicians was appointed. Despite their confusion and inability to give a reasoned explanation, and although popular opinion quickly spread that it was a case worthy of veneration, facts did not lead to believe that Angelina deserved canonization. However, the event was to be repeatedly reported by local historians.

Key Words: sanctity, medical examination, religiosity, incorrupt body

¹ Aquest treball s'inscriu en el marc del projecte de recerca «Corpus digital de la ciència medieval a la Corona d'Aragó en el seu context llatí i romànic: obres vernacles, Arnau de Vilanova i Vicent Ferrer (CIVERLAT)» (FFI2011-29117-C02), dirigit per Lluís Cifuentes i finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat. Vull agrair els comentaris i aportacions diverses de Juan Vicente García Marsilla, Jaume Castillo, Ferran Garcia-Oliver, Mateu Rodrigo i Fernando Verdú, així com l'ajuda del servei de correcció lingüística de la Universitat de València, i dels dos avaluadors anònims.

INTRODUCCIÓ

La consulta de l'immens patrimoni documental que ens ha arribat del metge i historiador valencià Josep Rodrigo Pertegàs (1864-1930),² representa capbussar-se en un mar immens de fonts de tota mena per a l'estudi de la societat valenciana medieval, especialment per als temes relacionats amb la salut, la malaltia i la medicina. Entre aquell material hi ha diverses referències al cas de la troballa del cos incorrupte d'Angelina Bertran, datat el 1447. En una de les seves anotacions, l'erudit va escriure: *Informe de Jaime Roig y otros médicos valencianos sobre el hecho de hallarse incorrupto el cadáver de Angelina Beltran, enterrada en el cementerio de San Lorenzo de Valencia. Tengo copia sacada del archivo de San Lorenzo*. Infructuosament he intentar localitzar en la col·lecció de materials publicats de l'arxiu personal de Rodrigo Pertegàs aquest document, com tampoc l'original, donat que l'Arxiu de Sant Llorenç va ser destruït durant la Guerra Civil espanyola. Durant un temps vaig pensar que l'erudit valencià havia descobert un interessant informe reportat. Sens dubte, el cas presentava una notable rellevància per a l'estudi de la religiositat en temps medievals, com també la presència dels metges com experts en casos de possibles miracles, especialment en processos de canonització.

Dissortadament, els intents per localitzar aquest document entre els materials coneguts del metge valencià han estat balders. Cal entendre que la dispersió de l'arxiu de Rodrigo Pertegàs ha estat molt gran, ja des dels mesos posteriors a la seva mort, però també continuà en dècades posteriors. El treball de reconstrucció del seu arxiu i biblioteca de forma completa m'ha portat, en col·laboració amb Mariluz López Terrada, a la Biblioteca Valenciana, la Biblioteca Històrica de la Universitat de València, la Biblioteca de Catalunya, on a banda dels fons ja coneguts i publicats de la Biblioteca Històrico-mèdica de l'Institut López Piñero, es conserven abundants documents i llibres de l'erudit. En cap d'aquestes biblioteques he pogut localitzar rastre d'aquest pretès informe pericial. Tampoc la cerca a l'Arxiu del Regne de València o a l'Arxiu Diocesà de València –on no es conserven registres de col·lacions per a l'any 1447, i els dels anys posteriors més immediats (1450-1453) no porten cap detall sobre el cas– han donat fruits.

Amb tot, l'estudi de la tradició posterior del cas en temps moderns i fins l'actualitat, m'ha permès deduir que al que va tenir accés Rodrigo Pertegàs fou un document conservat entre els fons de la governació, a l'Arxiu del Regne de València, l'únic que aporta claredat als fets. Aquest va ser el document copiat en un volum de l'Arxiu de la Parròquia de Sant Llorenç, que serviria de font única per a la resta d'historiadors que han anat ocupant-se del cas i que va ser comentat i editat per Jaume Castillo (1995: 283-287, 353-359).³

² Una part del patrimoni documental, conservat en la Biblioteca Històrica Mèdica de l'Institut d'Història de la Medicina i de la Ciència López Piñero, es troba a l'abast en una col·lecció de 8 CD-Rom, editats en per diversos autors. La notícia a la qual ací ens referim es pot trobar a LÓPEZ, CATALÀ GORGUES, FRESQUET 2003.

³ Arxiu del Regne de València, Governació (Lletres), reg. 2807, mà 2, ff. 24r-v. Atesa la temàtica de la tesi de llicenciatura de Castillo, el document va ser utilitzat com a exemple de com es desitjava que fos el comportament d'una jove criada en una llar de la ciutat de València, i no en el sentit que ho faig ací.

A hores d'ara, estic convençut que el document que va transcriure Rodrigo Pertegàs no fou altre que aquell que es conserva en els registres de la governació de València. Si mai va haver un report escrit dels metges que participaren en l'informe pericial del cos incorrupte d'Angelina Bertran, aquest no era el document que es conservava a l'Arxiu Municipal de Sant Llorenç, i per tant aquell que l'erudit de la Renaixença va copiar. I puc afirmar, que, tanmateix, el que sabem del cas resulta fascinant per les perspectives que ens ofereix sobre la cultura i la religiositat popular dels valencians a la baixa Edat Mitjana, i el paper atribuït als metges dins una societat ja medicalitzada (McVAUGH 1993).

UNA TROBALLA OPORTUNA

El 21 d'abril de 1447, el lloctinent de governador del regne, Pere de Cabanyelles, va escriure una carta a la reina Maria, esposa d'Alfons el Magnànim, per tal d'explicar-li una novetat que s'acabava d'esdevenir en la ciutat. Un sastre anomenat Montroig havia mort dos dies abans. Quan el fosser va ser enviat a obrir la tomba propietat del sastre, ubicada en el claustre del convent de Sant Francesc, es va confondre i anà a la parròquia de Sant Llorenç, pensant que era on s'hi trobava el lloc per al sepeli. Això ja resulta estrany, perquè si bé el desaparegut convent estava ubicat al sud de la ciutat, a prop de la parròquia de Sant Martí i del portal de la Boatella, Sant Llorenç estava a l'altra banda, just al nord (SANCHIS GUARNER 1997: 93). Pot ser aquest ja era un indicatiu primer d'un fet extraordinari. Tanmateix, la ciutat estava sembrada de cementiris per tot arreu. Cada parròquia, ermita i hospital tenien el seu espai propi destinat a soterrar els difunts que s'hi vinculaven. Eren cementiris oberts, sense murs, per on qualsevol podia transitar, i on els fossers no sempre tenien la cura de fer bé la seva feina (SANCHIS SIVERA 1993: 44-45). Ja fos la providència o l'actitud maldestre de l'empleat, el cas és que aquell home equivocà completament el lloc.

El fosser inicià la seva tasca, però s'aturà en descobrir el cos d'una persona «que·s mostrava quasi éntregua [=íntegra]». Era massa tard. Ja havia donat diversos cops al cadàver. L'home s'afanyà a desenterrar-lo. La visió el degué deixar absolutament commocionat, ja que el cos estava gairebé incorrupte: «vist del cap fins als peus quasi tot sancer e no podrit». Bé, segons s'indicava, els cops havien malmès realment l'encèfal i s'especificava que les mans estaven «quasi totes descarnades». Cabanyelles passà llavors a fer una descripció bastant precisa de l'estat del cadàver:

per inspecció com per tocament realment fet en e sobre lo dit cors, ossos e ab carn, axí en los pits o mamelles com en lo ventre, que·s mostra tenir dins son compliment, e en les cuxes, jatsia la dita carn mostrand quaucom ésser mortificada e ruada e pansida e les mamelles no mostrand la vera forma de mamelles [...] en alguns lochs del dit cors, per los colps ja rebuts al traure de la fossa són stats vist, e huy en dia se poden veure així vermelles e macats, que para que de molt fresch era stat soterrat lo dit cors. E encara és stat trobat lo dit cors en lo cap ab molts cabells, molt rossos, e en la una orella ab un fil mostrand ésser d'argent, lo qual s'acostuma posar a les dones que se

foraden les orelles, e stà axí fort com si aquell dia vinent lo dit cors lo·y haguessen mès [...] és stat atrobat lo dit cors en les parts vergonyoses ab pèls qaucom larchs [...] a après de la sepultura del dit cors li foren mèsos e posats altres cosos los quals tots són stats atrobats consumits, trobant solament los ossos de aquells, lo qual cors, senyora, és axí exempt de tota fetor e pudor de aquell; olent-lo no·n hix sinó bona odor [...] les juntures del dit cors, axí en los braços e cames com en e per tot lo cors fan axí lavor e lavoren movent-lo hom com si l'esperit hi fos.

La descripció de l'estat dels teixits, la carn i els ossos, així com els òrgans interns, sorprenien pel seu grau de conservació, malgrat que, òbviament, l'aspecte era arrugat i pansit, i encara que no es parla de la coloració, aquesta hauria de ser la característica marró. La sorpresa continuava amb aquells cabells rossos, que repetirien successivament els autors que varen recollir la notícia posteriorment, i també el borboll púbic que havia crescut sorprenentment, però del qual ningú diria mai més cap cosa. Sorprenent és també que el cos no estigués rígid sinó completament articulat, però encara més que en rebre cops s'hagués produït una extravasació i l'aparició de morats. Tots aquests trets, tot s'ha de dir, han estat presents en molts cossos de sants incorruptes venerats, i també d'alguns no gens sants. Fresc, sencer, amb la sang vermella, sense cap signe de corrupció, la carn intacta, flexible, emetent una suau fragància, manifestant la seva presència per no estar content en la sepultura, són tots els signes que es poden trobar més o menys explícits en les troballes de cossos de sants incorruptes, i també presents en Angelina. Els homes i dones del món medieval estaven ben acostumats a tractar amb la mort, i ben especial devia ser la troballa per tal que els sorprengué (BOUVIER 1983: 199; CARROLL CRUZ 1974).

Fins i tot, el detall de les arracades que portava la difunta no passà desapercbut a l'observador. Així eren les valencianes d'aquell temps, tan donades a ornaments, que enfadaven als irats predicadors (SANCHIS SIVERA 1993: 65-66; HAUF 1995: 113-114). Un detall més dels costums de l'època que, si bé en el moment de la troballa no estranyava ni molestava ningú, tret d'alguns clergues, canviaria notablement en els segles posteriors.

Un detall a remarcar, relacionat amb el sobrenatural, és l'olor que desprenia el cadàver. Efectivament, la visió del cos, lluny de ser desagradable, commovia l'espectador, i un dels elements que hi contribuïen eren els pretesos efluis perfumats. Devem prendre, doncs, aquesta expressió "mort en olor de santedat", que avui s'utilitza per a parlar metafòricament de la mort d'algú que ha dut una vida pròpia dels sants, en el seu sentit primigeni, de fragància *post mortem*. Són nombrosos els casos de sants que després de ser exhumats es deia que expel·lien una olor característica, sempre agradable, com de flors, segons els testimonis, i molt particularment aquells que es creia havien mort amb els estigmes de la passió de Jesucrist. Les explicacions actuals que s'han donat a aquest fenomen tan repetit són diverses. En molts casos, els cossos embalsamats eren tractats amb tota una sèrie de substàncies aromàtiques que podrien ser les culpables d'aquesta pretesa olor de santedat (CHARLIER et al. 2013: 4-5). També alguns fenòmens fisiopatològics, com ara olor d'acetona o àcid acètic, causat per una cetosi derivada de la inanició

per dejuni podrien ser-ne l'origen. Per a altres, es tracta d'un fenomen patològic relacionat amb determinades malalties que devia patir una persona en vida.

Efectivament, dels òrgans interns poden emanar olors molt característics en funció de determinades malalties. Ara bé, demostrar que els sants solien patir en general d'aquestes malalties en concret, és molt aventurar. Però com explicar que aquests aromes es puguin preservar durant anys. Camporesi (1994: 11) ha parlat d'una presència concreta alimentada per les al·lucinacions col·lectives que estimulaven aquelles percepcions.⁴ Certament, és un fenomen universal la capacitat que tenen les olors per a esdevenir un instrument de comunicació entre els homes i el món sobrenatural. Així, s'assignen olfactivament qualitats morals als éssers que es considera tenen un contacte amb la divinitat, com són els sants, i el perfum esdevé una dimensió interactiva en el diàleg amb Déu. L'olfacte sol jugar per això un paper rellevant en les pràctiques rituals de les religions (LARREA 1997: 40-42). Necessàriament l'olor de la santedat havia d'apartar-se de la pestilent fetor causant de malalties, pròpia dels cossos mortals i dels espais urbans insalubres. El galenisme mèdic sempre va interpretar els mals olors amb la corrupció i el desenvolupament de la malaltia (CORBIN 1982: 45-54).

La dimensió simbòlica del perfum vinculat amb Déu i el seu fill Jesucrist, ja molt present en la Bíblia, es va anar estenent també a aquells que s'hi havien consagrat. Els escollits de Déu havien de compartir la seva dimensió aromàtica (GUIANCE 2009: 135-139), i aquest fet ja era molt clar a l'alta Edat Mitjana. Gregori Magne en parlava en els *Diàlegs* (593-594) en referir-se a la fragància expel·lida pels cossos de dos personatges que glossà en el llibre IV, Sèrvul i Ròmula, (MAGNO 2010: 227, 229). Tot plegat, fa sospitar que el nostre narrador, Cabanyelles, hagués ja carregat amb un fort sentit místic el fet extraordinari de la troballa del cos, com es comprovarà més endavant. I és que durant l'Edat Mitjana, «l'olor de santedat» s'havia convertit en una via per a les autoritats eclesiàstiques, en absència del coneixement dels fets de la vida del pretès sant, per acceptar la seva possible veneració.⁵

És obvi que el desconcert i l'admiració enfront de fets inexplicables com aquests fes pensar en una intervenció divina. No tenia cap explicació que en una fossa hi hagueren molts cadàvers d'empestats, i que només un estigués incorrupte. Si la ciència forense es troba avui sovint en un carreró sense eixida per tal d'establir ràtios de descomposició, que no hauria d'ocórrer en temps pretèrits?⁶

⁴ «Gli odori del paradiso, ritrasmessi dai beati, erano avvertiti come reali da una emotività impressionabile ed eccitata pronta a captare... il sentore del soprannaturale, l'effluvio dell'uranico, il sapore dell'ineffabile».

⁵ Val a dir que si bé l'església accepta avui la incorruptibilitat com un signe inexplicable, no la fa valer com a miracle per a la canonització (WOODWARD 1996: 83-84).

⁶ Avui sabem que ha d'estar necessàriament en relació amb la conjunció entre els factors endògens, com ara les malalties o l'alimentació, i els exògens, del tipus temperatura, precipitacions, PH, concentració d'oxigen, característiques del sòl, així com les comunitats d'insectes i plantes. Els ritmes i formes que pot adoptar la descomposició d'un cadàver són molt diversos. Encara que s'hagin soterrat junts i en les mateixes condicions s'ha observat que la natura no actua per igual sobre tots ells. La variabilitat és extremadament gran (FERREIRA, CUNHA 2013). Vegeu també sobre les

El cas d'Angelina tenia doncs tots els ingredients per convertir-la en sant-reliquia, una peça realment preada en aquell temps. Des del món tardoantic i molt particularment en temps medievals, la societat exigia la presència de grans homes i dones intermediaris amb Déu (BROWN 1980). Si bé és cert que solament Déu és sant i tota la resta és humà, alguns tocats per l'esperit podien accedir a la santedat. La societat necessitava aquests herois, personatges exemplars, pròxims i llunyans, sobre els quals projectar els somnis de perfecció. Lligat amb això, l'església catòlica tolerà des dels seus inicis (ss. III-VII), no sense alguns durs debats, la difusió del culte a les relíquies dels cossos dels sants, un costum que tècnicament exigia l'ús de mètodes de dissecció no gaire diferents dels utilitzats en l'exploració anatòmica dels cadàvers (CANETTI 1999: 117). El desmembrament permetia la difusió de la gràcia i la influència del sant, amb grans poders sanadors.

Des del segle IX i durant tota la baixa Edat Mitjana, hi hagué un increment massiu del culte i comerç de relíquies, i el desenvolupament en moltes ocasions d'espolis per tal d'assolir-les, així com un veritable tràfic internacional (GEARY 1978: 129-134). De fet, tots els altars consagrats n'havien de tenir una. Crida l'atenció com, lluny de prohibir-se la captura de relíquies es va estimular en ocasions i no hi hagué cap interès per comprovar la veracitat per banda dels compradors. Al final de l'Edat Mitjana la multiplicació de les relíquies i cossos de sants havia estat extraordinària, com també les disputes relacionades (BOUZA 1990: 26-28).

Aconseguir una relíquia era una passió que traspassava tota frontera social, i tots les encalçaven amb els recursos al seu abast. Bona mostra de la dèria col·leccionista de relíquies ens l'ofereixen els monarques de la Corona d'Aragó. Així, Pere el Cerimoniós, mogut per la seva devoció a sant Jordi, va remoure cel i terra, enviant a la cerca i adquisició de parts del cos del sant als seus oficials, on havia oït dir que se'n posseïen. Així va reunir un braç, un dit i el cap del sant. Posteriorment, va ordenar a prestigiosos argenters valencians que prepararen reliquiari ricament ornamentats per a custodiar les restes del sant. Sant Jordi era un sant especialment significatiu per als valencians, pel seu caràcter guerrer i haver estat vinculat als triomfs de Jaume I enfront dels infidels (NARBONA 2003: 55, 65-68). Per això, el Cerimoniós no s'estaria de desprendre's d'una part de tan cobejat tresor cedint «I. os dels dits de la mà [...] ab son reliquiari d'argent que n'hem fet fer» als seus vassalls valencians.⁷ Aquestes relíquies eren utilitzades habitualment en les festivitats i processons de la ciutat en honor al sant.

Els monarques posteriors –Martí l'Humà, Ferran d'Antequera i Alfons el Magnànim– mantindrien o augmentarien aquesta actitud. Les relíquies jugaven per a ells un paper versàtil, ja que tan

causes naturals de la incorruptibilitat CHAMBERLAIN, PARKER 2001: 18-24.

⁷ Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria reial, reg. 1077, f. 220 (20-10-1366). Ibid., reg. 1344, f. 98 (6-6-1367). Ibid., reg. 1084, f. 112v (16-6-1370). Ibid., reg. 1276, f. 9v (24-7-1381). Sobre els argenters i reliquiari Ibid., reg. 1765, f. 4v (26-7-1376). Ibid., reg. 1745, f. 59 (14-3-1378). La donació en Ibid., reg. 1238, f. 13r-v (21-5-1373). També el Cerimoniós va intentar recuperar els cossos de sants en mans d'infidels, com era el cas de santa Bàrbara, en mans del soldà de El Caire. Ibid., reg. 1089, f. 153v-154 (9-9-1373).

bon punt servien per a reforçar la sacralitat de la monarquia i els seus vincles amb els vassalls, com esdevenien garantia de préstecs monetaris. (MARTÍN LLORIS 2010: 108-116, 128-134). Els reis eren ben sabedors de la passió popular que desfermaven les relíquies, que eren exhibides constantment i amb gran protagonisme en les processons celebrades a la ciutat. La tradició del regal continuà, com ara amb el Magnànim i les relíquies de sant Lluís, ofertes a la ciutat de València en 1423. També, per tant, per a les ciutats i viles eren de gran importància i donaven un gran prestigi (FREEMAN 2013: 156-168).⁸

El sant fou instrument d'una particular pedagogia i un fort cohesionador d'un grup, ja fóra una ciutat o un col·lectiu més reduït com una confraria o un ofici, que va anar modulant progressivament el seu sentit i paper amb el pas del temps (PIETRI 1991). I les relíquies podien actuar com a símbols de prestigi per a molt diversos interessos, depenent també del grup que les posseïen, i fins i tot com un argument per enfrontar-se a la institució eclesiàstica, com s'ha dit. En aquest punt els ordes mendicants jugaren un gran rol i especialment quan calgué lluitar contra la falsedat i l'engany, o separar el miracle i la santa, de la fetilleria, sempre un assumpte complex (BENVENUTI 1991: 485-486).

Durant els segles XIII i XIV, la descoberta fortuïta d'un cadàver en bon estat de conservació podia donar naixement a una nova devoció. Tanmateix, segons Vauchez (1981: 505), aquests fets foren casos excepcionals i a la vegada molt poc documentats. Tant es així que aquest autor, pioner en els estudis sobre els sants i els miracles medievals, només va citar el cas de Poitiers, on en un sínode provincial es parlava del fet que això sí solia ocórrer en la regió. Com hem vist, en el cas d'Angelina, la troballa del cos sí havia suscitat immediatament l'atracció i l'avidesa dels veïns de la ciutat, que s'apropaven a l'església de Sant Llorenç, on estava dipositat, per veure la meravella, tocar-la i fins i tot prendre algun cabell, segons deia el lloctinent, del cap o d'alguna altra part del cos, car ja hem vist precisament com el pèl havia crescut força en les parts impúdiques de la dona. En realitat, al món mediterrani aquestes explosions de devoció popular, amb llargues cues espontànies al voltant de l'església on reposava el sant o individu venerat, eren comunes. Com manifestava Vauchez (1981: 272-275), en quan alguna persona famosa per la seva pietat moria, la gent es llançava ràpidament a cercar la santificació quan encara el cos era calent. Es produïen llavors escenes de desordre i violència per tal de conservar un record, com ara cabells o ungles. Eren objectes que esdevenien autèntics talismans, aliats de gran poder contra el maligne. Al capdavant, els cristians no veïen en la incorruptibilitat sinó la vida eterna, la resurrecció en cos i ànima promesa per Déu (ANGENENT 2002: 32).

Aquest fervor popular podia resultar de vegades conflictiu. Ara bé, es constata que lluny de buscar l'enfrontament, el clergat s'esforçava molt per dotar el cos "inventat" d'una identitat i

⁸ A la vila de Castelló de la Plana tenien el cap de santa Cristina. El juliol de 1470 es vetllava per fer un festa més en acord amb la solemnitat que mereixia aquesta propietat, perquè la festivitat solia caure en dia feiner i la processó no era gens lluïda. Arxiu Municipal de Castelló de la Plana, Llibre de Consells (22-7-1470).

d'una biografia convencionals que, tot fent-ne un personatge edificant, establien una relació entre la seva suposada perfecció i els fenòmens sobrenaturals que envoltaven les despulles. I així va ocórrer amb Angelina.

Cabanyelles va demanar al vicari general del bisbe que esbrinés de quina persona era aquell cos, com havia estat la seva vida i quan havia mort. La informació proporcionada pel vicari determinà que es tractava d'una jove que hauria mort un 14 de juliol de 1439 durant la pesta o glànola que patí València de maig a setembre (RUBIO VELA 1994-95: 1200-1201). Melcior Miralles la descriu al seu *Dietari* com la “huytena mortaldat” i la va descriure com d'una especial virulència. Tot i que les fonts cronístiques varien, s'arribà a parlar d'11.000 morts en cinc mesos. La situació fou bastant caòtica ja que es va produir una fugida important de població de la capital, començant pels quadres dirigits i benestants, cap als llocs més allunyats del capicasal, i també foren notables les conseqüències econòmiques. La virulència amb la que aquella pesta havia atacat la població era esfereïdora.

Angelina, segons el document, havia estat malalta 24 hores, va morir just vers la meitat de l'embat pestilent i fou soterrada en una fossa comuna, signe de l'extrema gravetat de la situació. No deixa de sobtar, però, que no presentés el cos empremtes de bubes o glànoles tan característiques, o si més no, el lloctinent no ho va escriure. De la mort desagradable d'un empestat no hi havia rastre en el cos de la malaguanyada fadrineta.

Però els fets esdevindrien encara més rellevants quan es va esbrinar qui era el pare d'Angelina i com havia estat la vida de la noia. Aquesta era filla del paraire Domingo Bertran, que fou «en sa mort trobat ab silici que vestia». Era, per tant, un d'aquells atletes de Crist que mortificaven la seva carn fins l'efusió de sang, ja fóra amb el cilici o amb la deixuplina. Era seguidor d'aquelles pràctiques que havien estat estimulades durant la primera dècada del segle per l'insigne dominicà fra Vicent Ferrer. Ell i els seus seguidors complien amb aquestes penitències que formaven part de la *performance* que muntava el predicador en cada lloc que visitava, commovent enormement la feligresia (ESPONERA 2007: 228-232). El detall no era balder: “de tal buc tal eixam”. Tot podia arrodonir-se si la difunta havia estat en vida una jove d'actituds irreprotxables.

UNA JOVE VIRTUOSA

El pare d'Angelina, malgrat tenir un bon ofici, s'havia empobrit i havia decidit deixar la seva filla a soldada amb un pescador anomenat Fuster. La seva es va convertir en la vida que era habitual entre les joves de la València del moment (LIGHTFOOT 2013: 116-120; CASTILLO 1995: 60-84). La família posava en afermament, mitjançant un contracte notarial, el fill o la filla –normalment les darreres al servei domèstic– per un temps determinat que podia oscil·lar bastant segons els casos, i al final del qual la jove podia obtenir uns diners que constituïrien la base del seu dot. I ací començà la dissort d'Angelina. Morta la dona del pescador, aquest volgué aprofitar-se per tenir

relacions amb la seva criada, però aquesta, «havent molt poca voluntat en viciar son cors», va fugir. No va voler explicar res a la seva mare i els seus germans i anà a la germana del pescador, a qui va abocar tot el que havia ocorregut. La dona decidí acollir-la durant un temps, i mentrestant va morir el pescador, el qual li va deixar 10 lliures «per a marit». Fou llavors que Angelina tornà a ca seva on va morir «verge e puncella».

Fet i fet, el relat sobre la resistència de la jove procedent d'un medi humil, però plena de virtuts, que a més renuncia a lliurar-se carnalment a qui la vol forçar, és un dels models de santedat femenina que feren fortuna en els àmbits urbans tardomedievals, i fins i tot fra Vicent Ferrer utilitzaria l'exemple en algun dels seus sermons (CASTILLO 1995: 285, nota 291). Però no només. El model s'ha perllongat en el temps i a penes fa algunes dècades encara era registrat i utilitzat el cas d'alguna virtuosa adolescent com Angelina que abans de permetre corrompre el seu cos preferí entregar la seva vida en martiri.⁹

Foren temps en què el nombre de dones, i particularment d'extracció humil, elevades al grau de santedat proliferà considerablement, estimulat en gran part pel relat dels ordes mendicants (WEINSTEIN, BELL 1982: 176; VAUCHEZ 1981: 245-246). Però en el cas de la incorrupta Angelina encara era més rellevant, ja que una de les condicions per a la conservació del cos era la virginitat; l'abstinència sexual elevava la carn a la incorruptibilitat (ANGENENT 2002: 31). Efectivament, són nombrosos els relats que associen virginitat i incorruptibilitat. La segona és posada sovint com a conseqüència de la primera, i és també un tret que es perllonga en santes posteriors com Teresa d'Àvila o Joanna d'Arc (BOUVIER 1987: 203). Aquesta defensa ascètica de la puresa del cos arranca de l'Antiguitat tardana, quan durant el segle IV els discursos sobre la virginitat foren moda, sempre superposant la bellesa ideal i eterna de la jove a la mediocritat de la vida matrimonial. Fou sens dubte un legat molt potent al món Occidental medieval, que l'utilitzà per a controlar el cos i la sexualitat amb la repressió de les passions (ROUSSELLE 1989: 153-167).

Devia ser cosa de la providència divina, però no venia gens malament que, just un mes després del terrible crim de Paiporta i el paorós incendi subsegüent, estretament relacionat, que havia patit la ciutat de València, amb víctimes mortals i on molts immobles es cremaren en la Fusteria, arribés un senyal diví com aquell. La ciutat es trobava en aquell moment compungida; a una alqueria de Paiporta Genís Ferrer, un antic jurat de la ciutat, juntament amb alguns companys, havien

⁹ Aquest seria el cas de Josefina Vilaseca Alsina, una nena que habitava a un mas de Manresa i que va ser apunyalada i posteriorment va morir arran d'un intent de violació al que es va resistir, esdevingut el 4 de desembre de 1952. Enmig d'un ambient de fervor religiós propiciat pel nacionalcatolicisme, l'esdeveniment va causar autèntica commoció. La resistència a la violació apel·lant a la voluntat de mantenir la seva puresa li valgué que fos proposada per a la beatificació (ENTERRAMENT 2015). Just dos anys abans havia estat santificada la petita Maria Goretti, natural de Corinaldo, morta en 1902 en circumstàncies molt semblants. Aquestes violacions, la resistència com a model a imitar per a preservar la virtut, i l'actitud de l'església en aquests casos han estat interpretades pels antropòlegs com mecanismes de control i manteniment d'un determinat ordre social (FERNÁNDEZ MARTORELL 2005: 115-116). Just com ho podem considerar per al cas medieval, on la virginitat era summament valorada abans de l'accés al matrimoni.

assassinat cruelment diversos membres de la família veïna, inclosos els infants. La commoció dels valencians davant aquell fet va ser enorme i en pocs dies la justícia resolgué l'assumpte amb el càstig exemplar en el Mercat de la dona de Genís i quatre homes implicats que havien estat capturats. La nit següent es prengué el foc, del qual alguns acusaren al marit venjatiu (CARRÉ 2012: 101-102).¹⁰ En aquell moment tan difícil, València necessitava un revulsiu. Cada ciutat medieval tenia el seu sant penitent, el seu sanador miraculós, el seu protector i intercessor. Tots cercaven l'ajuda en temps de complicacions, de fam o malaltia, amb la necessitat d'expiar els pecats i administrar ajuda als desvalguts per aconseguir Déu. Els sants jugaven un paper determinant en totes aquestes convulsions i una novetat com aquella arribava com vinguda del cel.

Els testimonis que donaren la germana del pescador, així com altres parents d'Angelina, van contribuir a generar una aura de "santedat" al voltant de la difunta. Aquests manifestaren que «era molt bona fadrina, de bona condició e qualitat, molt vergonyosa, ben dejunadora e oracionera, e ben devota de Nostra Dona, hoc que per ço com aquella cantava molt bé, en son cantar àls no cantava sinó cançons de la Verge Maria». Una jove tan devota de l'exemple primer per al cristià, la Mare de Déu, que complia estrictament amb les obligacions del dejuni i l'oració, enfront d'aquells dels que els predicadors blasmaven per la seva impietat i manca de compliment doctrinal, havia de ser, per força, una persona molt especial, com demostrava la conservació incorrupta del seu cos. A partir d'aquell moment, el cos fou dipositat «en una tomba en la secrestia de la dita església de Sent Lorenç».

Per tal que Déu manifestés què era el que realment havia ocorregut amb aquell cos, s'ordenà de fer misses solemnes en totes les parròquies i els monestirs, de dins i de fora de la ciutat, així com una oració especial perquè «nostre Senyor Déu ho vulla revelar per consolació nostra». Cabanyelles demanava a la reina que no s'estigués d'estimular pregàries en el mateix sentit. El lloctinent sol·licitava una confirmació definitiva de l'autoritat més alta, ja que a València començava a estar molt clar: «fins ací àls no se'n creu sinó que és cors sant e per special do e gràcia volgut manifestar per nostre Senyor Déu en aquesta ciutat».

Ara bé, no n'hi havia prou amb la seva vida virtuosa, i la seva peculiar conservació calia contrastar-la amb el peritatge de la ciència mèdica. Cabanyelles va cridar a la seva presència els sis metges segurament més importants i de major reputació que treballaven a la ciutat de València: Miquel Climent, Jaume Roig, Ramon de Falcs, Joan Vallseguer, Jaume Radio i Bartomeu Martí. Van examinar el cadàver i van afirmar que, segons el seu art, allò que es manifestava en el cos era «sobrenatural e quasi divinal remetent-ho a nostre Senyor Déu». El lloctinent va concloure que el cos es quedaria a Sant Llorenç fins que els metges anessin de nou a reconèixer-lo. Heus ací un punt significatiu. Les autoritats no es varen conformar amb acceptar sense més que es trobaven davant d'un fet miraculós. Si la ciència no ho confirmava, i en més d'una ocasió, no es podia

¹⁰ Vegeu FERRAGUD, MARSILLA 2015.

donar el pas definitiu. I és que el testimoni pericial dels metges en molt diverses circumstàncies ja era habitual a València des de la meitat del segle XIV (FERRAGUD 2011).¹¹

UNA INSIGNE COMISSIÓ

La pietat popular tendia a considerar els signes exteriors dels cossos com indicadors infal·libles de la santedat. Davant situacions inexplicables com la troballa d'un cos incorrupte, amb dificultats per a discernir la veritat dels fets i per obtenir respostes certes, els valencians estaven acostumats a recórrer als homes de l'art de la física i la cirurgia. La constitució de la comissió mèdica feta per Cabanyelles era el més raonable abans d'acceptar un fet miraculós.

Parlar en profunditat dels físics que participaren en l'examen del cadàver d'Angelina Bertran significaria reconstruir la biografia dels metges més conspicus del moment a la ciutat de València, ben documentats als arxius valencians i alguns sobradament coneguts, com en el cas de Jaume Roig.¹² Tots aquests físics tenien títol de mestre en arts i en medicina, el que significava que eren dels pocs guaridors a València que s'havien format a una universitat. El que resulta impossible és discernir en quin Estudi General es pogueren formar com a metges, ja que només podem apuntar que els valencians tingueren una forta presència en l'Estudi General de Lleida en les primeres dècades del segle XV i que fou en l'últim quart de la centúria que hi hagué una abundosa presència en estudis italians (GAYA MASSOT 1950; ARRIZABALAGA et al. 1989). Algun com Radio, també tenia formació de cirurgia. Val a dir que la vàlua dels personatges, i també la causa de la seva mort, fou suficient perquè Melcior Miralles, capellà d'Alfons el Magnànim, tingués la consideració de relatar en la seva crònica les defuncions accidentals de Martí i de Roig. El primer va traspasar el 7 de juliol de 1472, a l'edat de 80 anys, després de caure en una trapa quan venia de visitar les monges de la Saïdia, i el segon en 1478 arran d'una caiguda accidental quan anava en mula a examinar els assuts de les sèquies que regaven les seves heretats (MIRALLES 2011: 450, 316).¹³

¹¹ No seria l'única ocasió que els metges intervingueren a València per confirmar o contrastar un fet pretesament miraculós. El frau estava prest a captar l'atenció de la benvolent i confiada feligresia. En 1420, el barber Arnau Ferragut va ser enviat a comprovar l'autenticitat d'un fet miraculós que s'esdevenia a Murla, on rajava sang d'una imatge de Sant Joan Baptista, pintada en un retaule, que tenia clavada un clau en la panxa. La sang resultà ser un frau, ja que el barber indicava que era producte del llançament d'algun tros de carn sobre el clau del quadre (ROCA TRAVER 1983: 71).

¹² La labor investigadora i la compilació extraordinària de notícies que va fer Rodrigo Pertegàs és fonamental per a accedir al coneixement de la biografia i la labor mèdica d'aquells sis personatges. La més completa biografia sobre Jaume Roig és la de Carré (ROIG 2014: 11-58). Actualment, preparo junt amb aquesta autora un estudi sobre la relació entre Jaume Roig i la reina Maria.

¹³ Foren metges de nobles i reis (Jaume Roig i Jaume Radio van mantenir relacions professionals amb la reina Maria, l'esposa d'Alfons el Magnànim, de qui foren metges, i Roig també amb Joan II; Vallseguer treballà per a les famílies dels nobles Galvany de Villena i Jofre de Tous; Climent fou també metge dels Tous i possiblement dels Boil; Martí fou metge d'Isabel de Borja); i convents, indistintament d'homes i dones (Roig fou metge del convent de Predicadors i de la Trinitat; Vallseguer del convent de les Magdalenes; i Martí de la Saïdia); hospitals (Jaume Roig va tenir relació professional amb tres dels hospitals burgesos i laics de València: l'Hospital d'En Clapers, l'Hospital dels Innocents i l'Hospital d'en Bou; Vallseguer, Falcs i Radio van ser metges de l'Hospital de la Reina; Falcs també ho fou del d'En Clapers); examinadors municipals de metges (Roig va ser examinador almenys en 12 anys

A aquestes dades podríem afegir el seu protagonisme en el govern municipal, i també el seu estatus econòmic, amb un considerable patrimoni. Finalment, convindria afirmar que aquests físics tingueren estretes relacions professionals en actuar en comissions conjuntes, entre ells i amb altres físics i cirurgians, i també mantenien llaços de companyonia, de negocis i d'amistat. Què podien aportar a l'aclariment dels fets aquells il·lustres personatges?

Durant l'Edat Mitjana no hi havia establertes unes regles fixes per les canonitzacions, tal com apareixeran posteriorment. Durant el període baixmedieval podem dir que els trets compartits pels sants eren la gràcia sobrenatural, l'ascetisme penitencial, el treball en la caritat, el poder de la paraula i l'activitat evangèlica –tot i que des de finals del XIII s'havia estretit la gamma de candidats a la santificació. Però, a partir del segle XVII, Urbà VIII va establir per primera vegada els tres trets definitoris per a la consideració del candidat, això és, la seva puresa doctrinal, l'excel·lència en les virtuts i l'atribució de miracles després de mort (WEINSTEIN, BELL 1982:141, 179; WOODWARD 1996: 69). Ara bé, mentre aquests principis no entraren en vigor, s'ha sostingut que fou la *vox populi*, és a dir les reaccions populars i les influències eclesiàstiques, les que es troben inextricablement lligades a la proclamació d'un sant o una santa. De fet, quan no hi hagué un reconeixement popular no se'ls arribà a considerar, malgrat que hi pogué haver una proclamació oficial (PERNOUD 1984, p. 265; KLEINBERG 1992: 30-31). Encara que hi hagué un acord entre les autoritats eclesiàstiques que la preservació del cos i la fragància no foren proves de santedat, en ocasions calia rendir-se a la “canonització popular”; certament la canonització papal era un luxe reservat a pocs sants i el sant pare es curava molt d'intervenir en els cultes locals (KLEINBERG 1992: 35, 37). Tanmateix, la presència d'un grup de físics en la determinació d'un fet presumptament sobrenatural, miraculós podríem dir-ne, com l'esdevingut a València, corrobora el parer de Ziegler (1999: 192-194) que aquesta idea de la canonització per *vox populi*, mereix ser considerada amb major deteniment. Efectivament, aquest autor ha detectat a través de l'estudi dels processos de canonització dels segles XIII i XIV que la presència dels metges fou bastant freqüent, i que la comunitat, com també les autoritats civils i eclesiàstiques, esperaven la informació subministrada pels practicants de la medicina per a donar reconeixement formal a un nou sant. Cal considerar, doncs, aquesta malfiança com la posada en valor del fenomen miraculós. Si no existia cap explicació natural als fets, només quedava la sobrenatural, és a dir, la mà de Déu (BOUVIER 1983: 201).

La manca de fonts documentals ens ha privat de conèixer amb detall què s'esdevingué arran de les presumibles següents visites dels metges al cos d'Angelina, ni quina informació van transmetre diferents, i en 1436 va formar part de la comissió que el municipi va crear per seleccionar el primer dels tribunals que haurien d'examinar els manescals; Vallseguer i Martí ho foren en deu anualitats distintes; i Climent i Falcs en tres ocasions); perits de la cort del justícia criminal en dessospitacions a ferits (Falcs va ser nomenat per Alfons el Magnànim dessospitador -perit de ferits- oficial des de 1435, i va efectuar nombrosos peritatges -19 comptabilitzats només en 1449, any anterior a la seva mort; Roig, va exercir breument en 1449) i enverinaments (Climent participà en dues comissions de metges encarregats de aclarir dos presumptes enverinaments els anys 1422 i 1441; Martí en 1441); així com de la cort del justícia civil en exàmens a esclaus malalts (Roig, 1449; Vallseguer en va dur a terme els anys 1438, 1443, 1446 i 1447; Martí en 1443).

a les autoritats. El ben cert és que l'optimisme inicial sembla haver-se esvaït molt aviat, ja que ni les cròniques recullen res més. Tampoc no tenim notícies que la reina Maria donés especial rellevància a la troballa del cos d'Angelina. Si la pietat de la reina era ben coneguda i fou una gran benefactora dels ordes religiosos i vetllà pel compliment de la regla monàstica (SOLDEVILA 1928: 274-275), segurament no degué donar crèdit a la vàlua d'una jove de la que no sabia cap cosa, més enllà del que els familiars i coneguts poguessin adduir.¹⁴

UNA LLARGA TRADICIÓ: LA TROBALLA EN LA HISTORIOGRAFIA

Un fet resulta revelador: la notícia de l'aparició del cos incorrupte d'Angelina Bertran no fou recollida en les obres publicades pocs anys després de la troballa. Així, Melcior Miralles, el capellà del Magnànim, no va reportar la notícia en el seu *Dietari*. Això crida poderosament l'atenció perquè contrasta amb l'interès del dietarista per donar bon compliment de fets curiosos, com ara la venda d'un cavall car, l'observació d'un cometa, o fets ben esgarrifosos, com ara diversos homicidis com el crim de Paiporta i desgràcies com l'incendi de la Fusteria, esdevinguts en febrer i març, pocs mesos abans de l'aparició d'Angelina (MIRALLES 2011: 226-227, 389, 394, 404). Tampoc Jaume Roig, que sí havia deixat igualment constància dels fets del crim de Paiporta i l'incendi de la Fusteria en el seu *Espill*, no va oferir cap pista sobre la troballa del cos, i més sorprèn encara el silenci quan ell va estar un dels perits del cas. Mentre que sí, en canvi, reportaria algun altre informe pericial del que havia estat un dels protagonistes.¹⁵

Els notaris foren uns altres reportadors de fets considerats rellevants. Alguns d'ells recolliren també ambdues notícies, el crim i l'incendi, però cap va dedicar una línia al cas d'Angelina (RODRIGO PERTEGÀS 1930: 196; CARRÉ 2012: 98-103). Tot fa indicar, doncs, que, al capdavall, la troballa del cos d'Angelina Bertran no fou considerada que meresqués una atenció especial, almenys per banda dels individus pertanyents a les elits socials i culturals que vetllaven per mantenir la memòria col·lectiva. De fet, el primer historiador que en va donar notícia fou el rector de Sant Esteve i cronista oficial del regne de València, Gaspar Escolano, en la seva *Década primera*, ja a inicis del segle XVII:

A veynte de Abril de mil quatrocientos quarenta y seys... acaeció que haviendo llamado no saben quien, al enterrador de dicha parrochia para abrir una sepultura en otra Iglesia, no entendiendolo bien, por permisión de Dios la abrio en el cimiterio de San Lorenço, y ahondando con el açadon,

¹⁴ El 14 d'abril de 1485, uns obrers descobriren a Roma, en una tomba antiga, el cos d'una noia jove, d'uns 15 o 16 anys, amb uns grans ulls oberts, i amb els membres flexibles, com si tinguessin vida. El miracle cridà ràpidament l'atenció de la gent, que acudia en pelegrinatge per milers. La follia entusiasta del poble va fer que el papa Innocenci VIII, força inquiet, decidís prendre una nit el cos de la jove i soterrar-la en un lloc on ningú la pogués trobar (BOUVIER 1983: 205). El cas s'assembla sorprenentment al d'Angelina, i fa pensar en un desenllaç semblant. Si bé el cos no es va ocultar, no es degué fer res per promoure el culte popular i l'exaltació de les autoritats eclesiàstiques.

¹⁵ A aquest vessant pericial es podrien referir uns versos (3426-99) de l'*Espill*, que relaten el cas de la presonera que esquiva la sentència de mort amb l'embaràs continu i que s'acaba amb una autòpsia que revela el fruit del seu ventre. Els vv. 3482-84 fan «bé sé per qui / lo ventre hubert, / pus clar e çert».

descubrió un cuerpo fresco de una hermosa donzella, con su cabellera esparzida por las espaldas, y guirnalda en la cabeça, como si entonces acabara de morir, y entera la cabeça a pies sin faltarle cosa. Quedo suspenso el hombre, por haver largo tiempo que en aquel puesto no se havia tocado, a efecto de enterrar, y concurriendo el vulgo en tal novedad, fue averiguado, que havia dos años... que havia sido enterrada una buena donzella, llamada Angelina Beltran, devotissima de la Virgen, y que havia padecido grandes trabajos por guardar la virginidad que en su nombre sustentava. Por orden de la Reyna, el Governador que entonces lo era desta ciudad, hizo junta de Medicos, en que se hallo el sobredicho Poeta y medico Jayme Roig, para averiguar si podia estar un cuerpo entero y fresco naturalmente, dos años en un cimiterio, o mas, entre tierra humeda y sin ataud. Y resueltos que no, confessando la maravilla del cielo, fue desenterrado el cuerpo por los clérigos, y reservado en lugar decente (ESCOLANO 1610, pp. 923-924).¹⁶

Ignorem la font d'Escolano, però les mancances i errades del seu text són evidents. El cos fou trobat, efectivament per una errada fortuïta, un 19 i no un 20 d'abril, i feia vuit anys, i no dos, que estava soterrat. El que realment interessava a Escolano era l'evidència de les dades de la virtuositat virginal i la devoció a la Mare de Déu d'Angelina. Eren temps barrocs en què el clima d'exaltació religiosa i l'exacerbació del culte a personatges locals morts en olor de santedat era, senzillament, extraordinària (GÉLIS 2005: 83-101). De fet, la més notable expressió del clima d'exaltació religiosa que seguí el Concili de Trento fou la passió per les relíquies dels sants, amb una afició desmesurada que traspassava tots els grups socials, des de la monarquia fins a la gent comuna, i això es traduí en un renaixement del col·leccionisme –amb la creació de lipsanoteques extraordinàries, com ara la de Felip II–, i el tràfic internacional. La mort de determinats sants o frares del segle XVI provocava que la gent es llancés a pels vestits, la barba i, fins i tot, trossos del cos. També era habitual l'ús de cinturons amb relíquies o portar-les penjades (BOUZA 1990: 33-38). A València aquest clima es visqué igualment amb especial fervor (CALLADO 2000).

Una altra novetat era que apareixia ara una garlanda en el cap d'Angelina, enlloc de l'arracada de l'orella, una cosa mundana, impròpia d'una servidora de Déu. De fet, aquest detall es repetiria en les versions posteriors. També errava quan afirmava que la comissió de metges fou ordenada per la reina Maria, ja que havia estat obra del lloctinent general del governador. Escolano, això sí, va voler rescatar la presència de Jaume Roig, ben conegut a diferència dels altres benemèrits físics, ja oblidats, que havien acompanyat el metge i escriptor.

A mitjan del segle XVIII, Francesc Vidal i Micó, frare predicador del convent de València, en la seva biografia de sant Lluís Bertran va recollir una notícia reveladora del que s'havia esdevingut amb el cos d'Angelina. En temps de Vidal i Micó ja ningú sabia què se n'havia fet de les restes. Precisament, el predicador ens dóna una referència clara del document, que va copiar Rodrigo Pertegàs a principi del segle XX, a partir d'un capbreu de l'arxiu parroquial de Sant Llorenç, on constaven els detalls del cas, que sens dubte també va consultar i del que obtingué dades precises dels fets. El relat de Vidal i Micó, tot i que amb el desig de subratllar encara més la fe i virtuositat d'aquesta pretesa avantpassada de sant Lluís Bertran, aportà dades molt més verídiques que les d'Escolano:

¹⁶ En els textos citats d'obres publicades he mantingut la puntuació, grafies i accentuació originals.

Por los años de 1430 vivía en Valencia una hermosísima, y honestísima Doncella, llamada Angelina Bertran. Consagró la flor de su virginidad a su esposo Jesús, en obsequio de su Purísima Madre. Procuró conservarla con asperas penitencias, y continuos ayunos. Tentó, y procuró con muchas persecuciones, y violencias un atrevido lobo carnicero ajar la candida flor de su pureza. Ella constante como una roca, sufriendo persecuciones, y trabajos, quedó siempre vitoriosa. Murió de edad de dies y seis años, en el de 1439, à 14 de julio. Fue enterrada en el Cementerio de la Parroquial de San Lorenço. Después por los años de 1446, abriendo allí mesmo una sepultura por equivocación del Enterrador, cavando sobre el Cuerpo de la V. Angelina, le descubrieron fresco, hermoso, y entero, esparcidos los rubios cabellos de su cabeza, y fresca la guirnalda de las flores, que sobre ella tenía. Una copia se halló en la Parroquia en el tomo tercero de Cabreos, hecha por Mosen Pablo Abella su Archivero, al folio quarenta nueve, dize, que el Cuerpo fue descubierto el año de 1447, en 19 de abril, aviendo ella muerto en el de 1439 y que asseguraron los Medicos ser milagro al conservarse incorrupto el Cuerpo en aquel lugar, donde se hallaron deshechos otros cuerpos, que sobre ella avian ya sepultado. Pusieronla en la Sacristia, en un Sepulcro en el pavimento de ella. Y que el año 1543, descubierto otra vez, hallaron los cabellos rubios, y se tenían por dichosos, los que podian tomar alguno de ellos. Sus huesos les colocó Mosen Domingo Sarmiento, entre sus reliquias. Hasta aqui relacion. Oy dizen los Clerigos, que no saben donde pararon (VIDAL I MICÓ 1743: 24).

El dominic va donar dades sobre l'edat i data exacta de la mort d'Angelina i el seu descobriment. No es va estar, però, de mantenir el detall de la garlanda sobre els seus cabells rossos, símbol de la seva virginitat. Finalment, aporta una informació nova, ben interessant: el cos tornà a ser exhumat a mitjan segle XVI, però sembla que encara que els cabells continuaven presents, resta d'aquella primerenca incorruptibilitat, del cos només quedaven ossos amb els que feren relíquies. I, de fet, no sembla que Escolano n'hagués pogut contemplar res, tampoc. La presència d'Angelina restava ja tan sols als llibres.

Devem la descripció més extensa i precisa del cas a fra Josep Teixidor, feta pocs anys després de la del franciscà, en 1767, en les seves *Antigüedades de Valencia*. Seguint Vidal i Micó, la va fer parenta de sant Lluís Bertran. Però tret d'aquest detall, completament espuri, Teixidor va basar totalment el seu relat en el document de la governació a què ens hem referit al principi, i d'una forma més escrupolosa que no ho havia fet l'anterior. Fa igualment esment al volum tercer dels capbreus, on l'arxiver mossèn Pau Abella, en el foli 49, explica com el lloctinent del governador de València lliurà carta de l'assumppte a la reina Maria. Fil per randa es recullen tots els detalls tal com apareixen en el document de la governació, amb un parell de retocs convenients. Un és el de la garlanda al cap, substituint la prosaica arracada, i l'altre, que fou la reina la instigadora de la comissió de metges, fet que sabem es va deure a l'ordre del lloctinent. Teixidor dóna els noms de la comissió, si bé traduïts i adaptats: «Miguel Clemente, Jaime Roig, Ramon de Fals, Juan Vallseguer i Jaime Raio». I també va esmentar el redescobriment del cos que es va fer en 1543 i el que es trobaren: «lo encontraron dissuelto, i Mosen Domingo Sarmiento colocó los huessos entre las reliquias, que en el dia no saben los Clerigos donde paran» (TEIXIDOR 1767: 368-369).

En el segle XIX, l'esdeveniment va ser recollit també per dos historiadors. El primer a recontar la història a inicis d'aquella centúria seria fra Bartomeu Ribelles, en el seu *Compendio histórico de las epidemias padecidas en Valencia* (RIBELLES 1804: 423). Ribelles va fer un resum del cas per a un estudi que estava relacionat amb la pesta, de la qual Angelina en fou víctima. Aquest era, doncs, l'interès en els fets. El frare esdevindria la font posterior a la que es referiren els historiadors que més endavant els tractaren, ara relacionats amb el paper desenvolupat per Jaume Roig, ja que a les edicions del cèlebre *Espill*, aparegué relatat l'episodi. El segon a fer-se ressò seria el Marqués de Cruïlles en la seva *Guia urbana de Valencia* (1876: 128). Hi recull els fets però trets directament d'Escolano («dedúcese su antigüedad [de Sant Llorenç] del suceso que minuciosamente relata Escolano»). Explica, a més, que va ser desenterrat pels clergues i que fou la providència divina («por permission de Dios») la que va voler que el fosser s'equivoqués de lloc.

Finalment, la font per als historiadors del segle XX seria Ribelles. Aquest seria el cas de Roc Chabàs en el seu estudi de l'*Espill* (ROIG 1905: 423) i Ramon Miquel i Planas (MIQUEL I PLANAS 1929-50: 14-15). Però per aquell temps, la troballa d'Angelina no passava de ser una mera curiositat històrica.

CONCLUSIONS

No hi devé haver consens entre el poble, la jerarquia eclesiàstica i les elits de la ciutat en el fet del culte i la canonització d'Angelina Bertran, i això que trobar-se amb la falaguera possibilitat de tenir una nova santa en la ciutat, i particularment arran de tot l'esdevingut aquell any, no era negligible. Si bé des d'un principi hi hagué un clam popular, els literats del moment no tingueren a bé dedicar ni un sol esment al cas. Al capdavant Angelina no era sinó una jove adolescent víctima de la pesta, que ningú no coneixia. No era religiosa, fet habitual entre els i les canonitzades, i això dificultava el seu ingrés en la cort dels beats. Fos com fos, d'Angelina només en varen quedar unes línies en relats cronístics posteriors, carregats ara d'un altre regust per aquest tipus de fets, més propis de temps d'exaltació religiosa.

BIBLIOGRAFIA

ANGENENT, Arnold, 2002. "Relics and their veneration in the Middle Ages", A. B. Mulder-Bakker (ed.), *The invention of saintliness*, Routledge, Londres/New York: 27-37.

ARRIZABALAGA, Jon, GARCÍA BALLESTER, Luis, SALMÓN, Fernando, 1989. "A propósito de las relaciones intelectuales entre la Corona de Aragón e Italia (1470-1520): los estudiantes de medicina valencianos en los estudios generales de Siena, Pisa, Ferrara y Padua", *Dynamis*, 9: 117-147.

BENVENUTI PAPI, Anna, 1991. "La santità al femminile: funzioni e rappresentazioni tra medioevo ed età moderna", *Les fonctions des saints dans le monde occidental (IIIe-XIIIe siècle)*, Roma, École Française de Rome: 467-488.

BOUVIER, Michel, 1983. "De l'incorruptibilité des corps saints", J. Gelis, O. Redon (eds.), *Les miracles miroir des corps*, Presses Universitaires de Vincennes: 193-221.

BOUZA ÁLVAREZ, José Luis, 1990. *Religiosidad contrarreformista y cultura simbólica del Barroco*, Madrid, CSIC.

BROWN, Peter, 1980. *The cult of the saints*, Chicago, University of Chicago Press.

CALLADO ESTELA, Emilio, 2000. *Devoción popular y convulsión social en la Valencia del Seiscientos*, València, Alfons el Magnànim.

CAMPORESI, Piero, 1994. *La carne impassibile. L'ossessione della carne e l'ansia della salvezza. Una conturbante discesa nelle viscere della Controriforma*, Milà, Garzanti.

CANETTI, Luigi, 1999. "Reliquie, martirio e anatomia. Culto dei santi e pratiche dissettorie fra tarda antichità e primo medioevo", *Micrologus*, 7: 113-153.

CARRÉ, Antònia, 2012. "Jaume Roig, autor de l'Espill (segle XV): dels protocols notarials a la literatura", *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, 30: 87-105.

CARROLL CRUZ, Joan, 1974. *The Incorruptibles*, Illinois, Tan Books and Publishers.

CASTILLO SAINZ, Jaime, 1995. *De la infancia al matrimonio. El trabajo de la mujer y la vertebración de la unidad familiar en la Valencia bajomedieval*, Tesi de llicenciatura, Universitat de València.

CORBIN, Alain 1987. *El perfume o el miasma. El olfato y lo imaginario social. Siglos XVIII y XIX*, México, Fondo de cultura económica.

CHAMBERLAIN, Andrew T., PEARSON, Michael Parker, 2001. *Earthly remains. The history and science of preserved human bodies*, Londres, The British Museum Press.

CHARLIER, Philippe, POUPON, Joel, JEANNEL, Gael-François, FAVIER, Dominique, POPESCU, Speranta-Maria, WEIL, Raphaël, MOULHERAT, Christophe, HUYNH-CHARLIER, Isabelle, DORION-PEYRONNET, Caroline, LAZAR, Ana-Maria, HERVÉ, Christian, LORIN DE LA GRANDMAISON, Geoffroy, 2013. "The embalmed heart of Richard the Lionheart (1199 A.D.): a biological and anthropological analysis", *Scientific Reports*, 3, 1296: DOI:10.1038/srep01296.

ESCOLANO, Gaspar, 1610. *Década primera de la historia de la insigne y coronada ciudad y reyno de Valencia*, València, Pedro Patricio Mey.

ESPONERA CERDÁN, Alfonso, 2010. "San Vicente Ferrer, su compañía de discípulos y las procesiones de penitentes", *Escritos del Vedat*, 40: 203-239.

FERNÁNDEZ MARTORELL, Mercedes, 2005. "Comentario sobre 'El lado oscuro del vencedor'", *Historia, antropología y fuentes orales*, 33: 113-117.

FERRAGUD, Carmel, 2011. "El metge sota sospita: actuació mèdica en els testimonis pericials a ferits davant la cort del justícia criminal de la ciutat de València (1396)", *Recerques*, 62: 69-94.

FERRAGUD, Carmel, GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, 2015. "The great fire of Valencia (1447)", *Urban History*, en premsa.

FERREIRA, M. Teresa, CUNHA, Eugénia, 2013. "Can we infer post mortem interval on the basis of decomposition rate? A case from a Portuguese cemetery", *Forensic Science International*, 226: 298.e1-298.e6.

FREEMAN, Charles, 2011. *Holy bones, holy dust: how relics shaped the history of medieval Europe*, New Haven, Yale University Press.

FRESQUET FEBRER, José L., LÓPEZ TERRADA, M. Luz (dir.), 2002-2003. *Archivo Rodrigo Pertegás*, València - Santander, Instituto de Historia de la Ciencia y Documentación López Piñero (Universitat de València-CSIC) - Universitat de València: Departament d'Història de la Ciència i Documentació / Biblioteca y Museo Historicomédicos - Fundación Marcelino Botín, 8 CD-ROM.

GEARY, Patrick J., 1978. *Furta sacra. Thefts of relics in the central Middle Ages*, Princeton, Princeton University Press.

GAYA MASSOT, Ramon, 1950. *Los valencianos en el Estudio General de Lérida*, València, CSIC.

GELIS, Jacques, 2005. “Reliquias y cuerpos miraculados”, G. Vigarello (dir.), *Historia del cuerpo. (I) Del Renacimiento a la Ilustración*, Madrid, Taurus: 83-105.

GUIANCE, Ariel, 2009. “En olor de santidad: la caracterización y alcance de los aromas en la hagiografía hispana medieval”, *Edad Media*, 10: 131-161.

HAUF, Albert, 1995. “Profetisme, cultura literària i espiritualitat en la València del segle XV: d'Eiximenis i sant Vicent Ferrer a Savonarola, passant pel Tirant lo Blanc”, *Xàtiva, els Borja: una projecció europea*, Xàtiva, Ajuntament de Xàtiva/Col·legiata de Xàtiva/Generalitat Valenciana/Diputació de València: 101-138.

KLEINBERG, Aviad M., 1992. *Prophets in their own country: living saints and the making of sainthood in the Later Middle Ages*, Chicago/Londres, The University of Chicago Press.

LARREA KILLINGUER, Cristina, 1997. *La cultura de los olores. Una aproximación a la antropología de los sentidos*, Quito, Abya-yala.

—“L'enterrament de Josefina Vilaseca (Manresa, 1952)”, <http://www.memoria.cat/franquisme/es/content/el-entierro-de-josefina-vilaseca-1952>, [2/4/2015].

LIGHTFOOT, Danna V., 2013. *Women, dowries and agency: marriage in fifteenth-Century Valencia*, Manchester, Manchester University Press.

LÓPEZ, M^a LUZ, CATALÀ GORGUES, Jesús, FRESQUET, José L., 2003. *Archivo Rodrigo Pertegás: Varios*, València, Universitat de València/Fundación Marcelino Botín.

MANDRESSI, Rafael, 2003. *Le regard de l'anatomiste: dissections et invention du corps en Occident*, París, Ed. du Seuil.

MARQUÉS DE CRUILLES, 1876. *Guia urbana de Valencia, antigua y moderna*, València, Imprenta de José Rius, vol. I.

MARTÍN LLORIS, Catalina, 2010. *Las reliquias de la capilla real en la Corona de Aragón y el Santo Cáliz de la catedral de Valencia (1396-1458)*, València, PUV.

McVAUGH, Michael R., 1993. *Medicine before the plague. Practitioners and their patients in the Crown of Aragon, 1285-1345*, Cambridge, Cambridge University Press.

MIQUEL I PLANAS, Ramon (ed.), 1929 i 1950. *Spill o Libre de consells de Jaume Roig. Poema satíric del segle XV. Edició crítica acompanyada d'una notícia, notes y d'un repertori, per –*, 2 vols., Barcelona, Impr. Miquel-Rius/Impr. Elzeviriana (Biblioteca Catalana).

MULDER-BAKKER, Anneke B., 2002. "The invention of saintliness: texts and contexts", A. B. Mulder-Bakker (ed.), *The invention of saintliness*, Routledge: Londres/New York: 3-24.

NARBONA, Rafael, 2003. *Memorias de la ciudad. Ceremonias, creencias y costumbres en la historia de Valencia*, València, Ajuntament de València.

PERNOUD, Régine, 1984. *Les saints au Moyen Âge: la sainteté d'hier est-elle pour aujourd'hui?*, París, Plon.

PIETRI, Charles, 1991, "L'evolution du culte des saints aux premieres siècles chrétiens: du témoin à l'intercesseur", *Les fonctions des saints*: 15-36.

RIBELLES, Bartolomé, 1804. *Compendio historico de todas las epidemias padecidas en Valencia antes del año 1647*, València, En la imprenta de Joseph de Orga.

ROCA TRAVER, Francisco, 1983. "El tono de vida en la Valencia medieval", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LIX: 1-81.

RODRIGO PERTEGÀS, Josep, 1930. "Efemérides notariales", *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 3/7: 191-201.

ROIG, Jaume, 2014. *Espill*, a cura d'Antònia Carré, Barcelona, Barcino.

ROIG, Jaume, 1905. *Spill o Libre de les dones per Mestre Jacme Roig, edición crítica con las variantes de todas las publicadas y las del Ms. de la Vaticana*, pròleg, estudis i comentaris de R. Chabàs, Barcelona/Madrid, l'Avenç/Librería de M. Murillo.

ROUSSELLE, Aline, 1989. *Porneia Del dominio del cuerpo a la privación sensorial*, Barcelona, Península.

RUBIO VELA, Agustín, 1994-95. "Las epidemias de peste en la ciudad de Valencia durante el siglo XV. Nuevas aportaciones", *Estudis Castellonencs*, 6: 1179-1221.

MAGNO, Gregorio, 2010, *Vida de San Benito y otras historias de santos y demonios: diálogos*, introducció, traducció i notes de P. J. Galán, Madrid, Trotta.

SANCHIS GUARNER, Manuel, 1997. *La ciutat de València. Síntesi d'història i de Geografia urbana*, València, Ajuntament de València, 6 ed.

SANCHIS SIVERA, José, 1993. *Vida íntima de los valencianos en la época foral*, Altea, Ediciones Aitana.

SOLDEVILA, Ferran, 1928. "La reyna Maria, muller del Magnànim", F. Soldevila, *Sobiranes de Catalunya*, Barcelona, Real Academia de Buenas Letras.

TEIXIDOR, Josep, 1894. *Antigüedades de Valencia*, València, Imprenta de Francisco Vives Mora, vol. I.

VAUCHEZ, André, 1981. *La sainteté en occident aux derniers siècles du moyen age: d'après les procès de canonisation et les documents hagiographiques*, Roma, Ecole Française de Rome.

VIDAL I MICÓ, Francesc, 1743. *Historia de la prodigiosa vida virtudes, milagros y profecias del segundo angel del Apocalypsi y apostol valenciano de las Indias Occidentales san Luis Bertran, taumaturgo en milagros, profeta excelso y martir por eminencia...*, València, Joseph Tomàs Lucas.

ZIEGLER, Joseph, 1999. "Practitioners and saints: medical men in canonization processes in the thirteenth to fifteenth centuries", *Social History of Medicine*, 12: 191-225.

WEINSTEIN, Donald, BELL, Rudolph M., 1982. *Saints and society : the two worlds of western christendom, 1000/1700*, Chicago, University of Chicago Press.

WOODWARD, Kenneth, 1996. *Making saints: how the Catholic Church determines who becomes a Saint, who doesn't and why*, New York, Touchstone.